

عقیده الشیعة (تأسیل و توثیق من خلال سبعین رساله اعتقادیة من القرن الثانی لغایة القرن العاشر الهجری)، جمع و تحقیق و تقدیم: الشیخ محمد رضا الأنصاری القمی، ۲ ج، الطبعة الأولى، دارالتفسیر، قم، ۱۳۹۴ ش.

چکیده:

کتاب عقیده الشیعه مجموعه ای است از هفتاد رساله کلامی مختصر در باب اصول اعتقادی پنج گانه شیعه که چندی پیش، با تدوین و تحقیق محمدرضا انصاری قمی در دو مجلد منتشر شد. هدف نامبرده از تدوین مجموعه حاضر، گردآوری و عرضه اعتقادنامه های شاخصی است که از قرن دوم تا دهم هجری قمری نگاشته شده و در آنها عقیده شیعه دوازده امامی درباره توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد تبیین شده است. شمار قابل توجهی از رساله های نشریافته در این مجموعه، قبل از این، در صورتهای مختلف بر دست آقای انصاری قمی یا دیگر مصححان، به طبع رسیده اند و هم اکنون در کتاب عقیده الشیعه به ادعای طابع با تصحیح تازه ای بازچاپ شده اند. تعداد زیادی از آن ها نیز برای نخستین بار در این کتاب به زیور طبع آراسته شده اند. نویسنده در نوشتار حاضر مباحث انتقادی خود پیرامون کیفیت نامطبوع و نامقبول رساله های مذکور در این مجموعه در قالب سلسله مطالبی ارائه داده است. در این جستار، وی تنها به ارزیابی تصحیح و طبع یکی از رساله های آن مجموعه یعنی رساله الأبحاث المفیده فی تحصیل العقیده تألیف علامه حلی که در صفحات ۶۱۴ تا ۶۵۰ از جلد دوم کتاب مذکور چاپ شده، پرداخته است.

کلیدواژه:

کتاب عقیده الشیعه، محمدرضا انصاری قمی، کلام شیعه، اصول اعتقادی شیعه، نقد کتاب، رساله کلامی، عقاید شیعه،

نقدی بر کتاب عقیده الشیعة

حمید عطائی نظری

استادیار گروه فلسفه و کلام پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

کتاب عقیده الشیعة مجموعه ای است از هفتاد رساله کلامی مختصر در باب اصول اعتقادی پنج گانه شیعه که چندی پیش با تدوین و تحقیق و تقدیم آقای شیخ محمدرضا انصاری قمی در دو مجلد (۹۸۷ صفحه) منتشر شد. هدف نامبرده از تدوین مجموعه حاضر، گردآوری و عرضه اعتقادنامه های شاخصی است که از قرن دوم تا دهم هجری قمری نگاشته شده و در آنها عقیده شیعه دوازده امامی درباره توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد تبیین شده است. شمار قابل توجهی از رساله های نشریافته در این مجموعه، قبل از این در صورتهای مختلف بر دست آقای انصاری قمی یا دیگر مصححان به طبع رسیده اند و هم اکنون در کتاب عقیده الشیعة - البتة به ادعای طابع - با تصحیح تازه ای بازچاپ شده اند. تعداد زیادی از آنها نیز برای نخستین بار در این کتاب به زیور طبع آراسته شده اند. از آنجا که پیش تر در خصوص این اثر و مشخصات رساله های مندرج در آن مقاله ای به رشته تحریر درآمده است،^۱ در اینجا بیش از این به معرفی کتاب نمی پردازم و مستقیم به سراغ بحث اصلی خود می روم که همانا کیفیت طبع نامطبوع و نامقبول این رساله های پراچ در این مجموعه است.

بدیهی است که نفس ایده گردآوری مجموعه ای از اعتقادنامه های امامی موجز که بازگوکننده و نمایانگر اعتقادات شیعه در قرون مختلف باشد، طرحی شایسته و درخور ستایش است، اما به شرط آنکه در تصحیح و ارائه آنها دقت و اهتمام لازم صرف شده باشد. شوربختانه مجموعه فراهم آمده از سوی آقای انصاری قمی، آینه تمام نمای بی دقتی و سهل انگاری، و نمونه کامل مسئولیت ناپذیری یک محقق در عرصه عرضه میراث کلامی شیعه است. بیشتر رسائلی نشریافته در این کتاب چندان گرانبار از اغلاط و کاستی های مختلف است که آن رساله و البتة کل مجموعه را از حیث اعتماد و اعتبار و انتفاع ساقط می کند. اکنون بی آنکه بخواهم به انواع آشفتگی ها و نادرستی های اساسی این کتاب از جوانب مختلف

۱. عقیده الشیعة (تأسیل و توثیق من خلال سبعین رساله اعتقادیة من القرن الثانی لغایة القرن العاشر الهجری)، جمع و تحقیق و تقدیم: الشیخ محمد رضا الأنصاری القمی، ۲ ج، الطبعة الأولى، دارالتفسیر، قم، ۱۳۹۴ ش.

۲. نگرید به: مریم حقی (کورانی)، «بستان: هفتاد اعتقادنامه شیعی از قرن دوم تا دهم هجری»، مجله آینه پژوهش، دوره ۲۷، شماره ۱۵۷، بهار ۱۳۹۵، صص ۱۰۰-۹۵. متأسفانه نویسنده محترم مقاله که به معرفی کتاب عقیده الشیعة دست یازیده است، به اشکالات بسیار بنیادین آن پی نبرده و با طرح «چند نکته جزئی که در توزیع کتاب به چشم آمده» (ن.ک: همان، ص ۹۶، ستون دوم، بند دوم) به بیان «ارزش این کتاب برای پژوهشگران» و «قدرانی از تلاش گردآورنده گرامی» پرداخته است! نمی دانم اینگونه معرفی ها چه سودی می تواند در پی داشته باشد؟!؟

اشاره کنم، در این مجال تنها به ارزیابی تصحیح و طبع یکی از رساله‌های آن مجموعه،^۳ یعنی رساله الأبحاث المفیده فی تحصیل العقیده تألیف علامه حلی می‌پردازم که در صفحات ۶۱۴ تا ۶۵۰ از جلد دوم کتاب عقیده الشیعة چاپ شده است. سنجش سایر رساله‌های این مجموعه موقوف به فرصت‌های دیگری است که با خواست و توفیق الهی به مناسبت بحث از «نگارش‌های کلامی» بدان خواهم پرداخت.

نخستین نکته شایان توجه در نقد تصحیح رساله الأبحاث المفیده فی تحصیل العقیده آن است که آقای انصاری قمی در مقدمه کوتاهی که بر ویراست این رساله نگاشته‌اند، تصریح کرده‌اند که در طبع این رساله تنها بر نسخه شماره ۷۴۱۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی اعتماد کرده‌اند.^۴

براستی جای این پرسش هست که چرا مصحح ارجمند، در تصحیح این رساله به همین یک نسخه اکتفا کرده و به دو نسخه دیگر آن هیچ رجوع نکرده‌اند؟ می‌دانیم که در یک تصحیح عالمانه انتقادی،

مصحح مکلف است تمام نسخه‌های حائز اهمیت در تصحیح رساله را در صورت امکان فراهم کند و از آنها در ویراست خودش استفاده کند. تکیه بر یک نسخه و اجتناب از رجوع به نسخ دیگر رساله، نتیجه شتابزدگی و سهل‌انگاری است که حاصل آن چیزی جز ارائه طبعی مغلوط از اثر - چنان‌که ملاحظه خواهید کرد - نیست. این ایراد نه تنها بر این رساله، بلکه بر اکثر قریب به اتفاق رساله‌های این مجموعه نیز وارد است. گردآورنده ارجمند که گویی حوصله انجام کاری دقیق و استوار را نداشته است، در بیشتر موارد با تکیه بر یک یا دو نسخه در دسترس یا استفاده از طبع‌های پیشین رساله‌ها اقدام به بازچاپ آنها در این مجموعه نموده است. به همین دلیل است که در صفحات این کتاب هم - به استثنای چند صفحه معدود - هیچ اثری از سازواره انتقادی و نسخه بدل و هر آنچه که ربطی به یک تصحیح ضابطه‌مند انتقادی داشته باشد دیده نمی‌شود. به همین منوال، مدون محترم حتی کوچک‌ترین تلاشی در خصوص تمهید ساده‌ترین تخریجات و ارجاعات متن انجام نداده است.

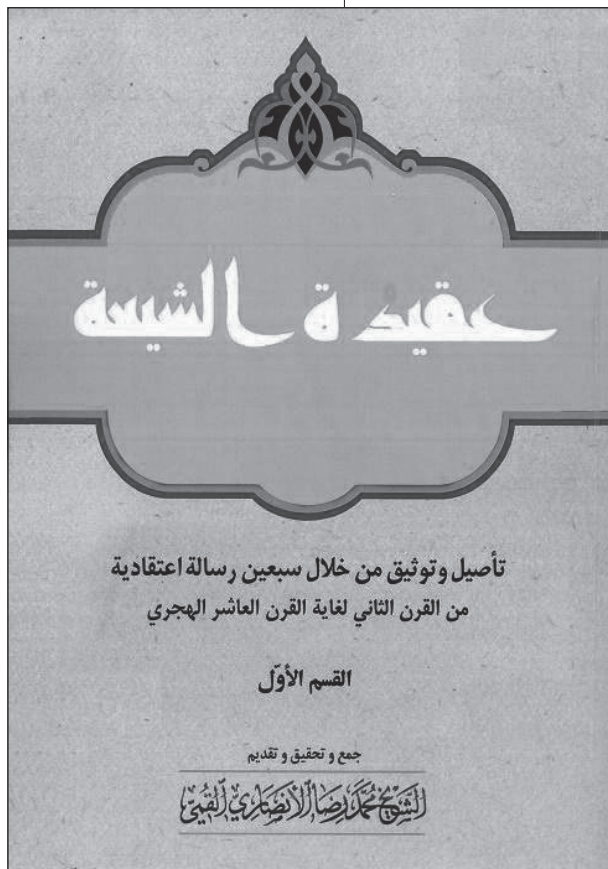
افزون بر این، شواهدی در تصحیح رساله وجود دارد که نشان می‌دهد آقای انصاری قمی حتی در ویراست خود برخلاف آنچه تصریح کرده‌اند، چندان بر نسخه شماره ۷۴۱۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی نیز تکیه نکرده‌اند. ظاهراً ایشان در چاپ رساله، به جای آنکه بر نسخه یادشده اعتماد کرده باشند، بیشتر بر طبع پیشین این اثر به دست آقای یعقوب جعفری^۵ - که مع الأسف آقای انصاری قمی هیچ اشاره‌ای هم بدان ننموده‌اند - تکیه

کرده‌اند. دلیل این ادعا وجود اختلافات قابل توجه میان ضبط نسخه مجلس و متن چاپ شده در کتاب عقیده الشیعة از یک سو و شباهت‌های بسیار ضبط عبارات در این چاپ (در همان مواضع اختلاف با نسخه مجلس) با تصحیح آقای یعقوب جعفری از سوی دیگر است. برای آنکه چند و چون تفاوت‌ها میان نسخه مجلس و متن مصحح رساله الأبحاث المفیده توسط آقای انصاری قمی تا اندازه‌ای روشن شود، در جدول زیر تنها به چند نمونه از این اختلافات اشاره می‌کنم و ادامه آنها را در بخش سیاهه اغلاط این ویراست بازگو خواهم کرد:

۳. ارزیابی این رساله در این نوشتار صرفاً به مناسبت معرفی آن در ضمن سلسله مقالات «نگرشی بر نگارش‌های کلامی» صورت می‌گیرد.

۴. «اعتمدنا فی هذا التحقیق علی نسخة مکتبة المجلس الشوری الاسلامی بطهران، وهي برقم ۷۴۱۳». عقیده الشیعة، ج ۲، ص ۶۱۴.

۵. نگرید: حلی، حسن بن یوسف، الأبحاث المفیده فی تحصیل العقیده: تحقیق واعداد: ی.ج. [یعقوب جعفری]؛ مجله کلام، پائیز ۱۳۷۱ هجری شمسی، سال اول، شماره ۳، صص ۲۲ - ۴۰.

ردیف	نشانی عبارت بر اساس چاپ رساله در کتاب عقیده الشیعة	ضبط متن رساله در تصحیح آقای انصاری	ضبط متن رساله در تصحیح آقای جعفری	ضبط متن رساله در نسخه شماره ۷۴۱۳ کتابخانه مجلس
۱	ص ۶۱۵ س ۶	فهذه الرسالة	فهذه الرسالة	و بعد فهذه الرسالة
۲	ص ۶۱۶ س ۳	وللزم اشتراك الحقائق	وللزم اشتراك الحقائق	وإلا للزم اشتراك الحقائق
۳	ص ۶۱۶ س ۷	إن الوجود عندهم زائد على الماهية وأنه أخص من الوجود	إن الوجود عندهم زائد على الماهية وأنه أخص من الوجود	إن الوجود عندهم زائد على الماهية وأنه أخص من الثبوت
۴	ص ۶۱۶ س ۸	إنما هي ثابتة أو ذات و عرض و جوهر و سواد	إنما هي ثابتة أو ذات و عرض و جوهر و سواد	إنما هي ثابتة و هي ذات و عرض و جوهر و سواد
۵	ص ۶۱۷ س ۱	أمام الحرمین	أمام الحرمین	إمام الحرمین
۶	ص ۶۲۱ س ۹	فالمزوم مثله	فالمزوم مثله	فالمزوم مثله

اگر واقعاً ویراست آقای انصاری از رسالهٔ الأبحاث المفيدة بر بنیاد نسخهٔ یادشده از کتابخانهٔ مجلس صورت گرفته بود، نمی بایست اختلافات فوق - و نیز اختلافاتی که در بخش اغلاط در دنبالهٔ مقاله درج خواهد شد - میان متن موجود در این نسخه و متن چاپ شده از سوی ایشان مشاهده می شد. همچنین با ملاحظهٔ شباهت های یادشده در ضبط عبارات میان ویراست ایشان با تصحیح آقای جعفری (خاصه در مواضعی که ضبط متن در تصحیح آقای جعفری غلط بوده و همان ضبط نادرست، در ویراست جناب انصاری هم مجدداً تکرار شده است) ناخودآگاه این فکری به ذهن خطور می کند که احتمالاً جناب انصاری تکیه بر تصحیح آقای جعفری را راحت تر از رجوع به نسخهٔ مجلس تشخیص داده اند و بر همان اساس کار تصحیح خود را به پیش برده اند.

اما بپردازیم به ارائهٔ فهرستی کوتاه از افتادگی ها و اغلاط پر شمار ویراست رسالهٔ الأبحاث المفيدة که از سوی جناب آقای انصاری قمی برای کلام پژوهان و علاقه مندان به تراث کلامی شیعه به ارمغان آورده شده است.

الف) افتادگی ها

در چاپ آقای انصاری قمی چندین مورد افتادگی کلان در حد چند جمله یا چند سطر وجود دارد که همین سقط ها به تنهایی برای اثبات بی اعتباری کتاب عقیده الشیعة کافی به نظر می رسد. این چند نمونه در جدول زیر قابل ملاحظه است:

ردیف	نشانی	متن چاپی رساله در کتاب عقیده الشیعة	متن صحیح	عبارت از قلم افتاده
۱	ص ۶۲۲ س ۱	و جمهور المعتزلة اوجبه و إلا لجاز ایصال البعض منه	و جمهور المعتزلة اوجبه و إلا لكان الله تعالى مغربا بالقبيح لأنه خلق المكلف فلولم يقرر في عقله وجوب الواجب وقبح القبيح من نفوره الطبيعي عن الواجب وميله إلى القبيح لكان مغربا. و شرائط حسن التكليف علم المكلف بصفات الفعل و إلا لكلف ما لا يستحق عليه الثواب و بالقدر المستحق عليه من الثواب و إلا لجاز ایصال البعض منه	و إلا لكان الله تعالى مغربا بالقبيح لأنه خلق المكلف فلولم يقرر في عقله وجوب الواجب وقبح القبيح من نفوره الطبيعي عن الواجب وميله إلى القبيح لكان مغربا. و شرائط حسن التكليف علم المكلف بصفات الفعل و إلا لكلف ما لا يستحق عليه الثواب و بالقدر المستحق عليه من الثواب
۲	ص ۶۲۳ س ۴	هو عبارة عن الحصول ف [كذا] حيز البطو قائم بالحركة	هو عبارة عن الحصول في حيز بعد آخر فما لا حيز له لا يصح عليه الانتقال ولا السكون الذي هو عدم الملكة. ومنها جواز قيام العرض بمثله على المذهب الحق؛ فإن البطو قائم بالحركة	بعد آخر فما لا حيز له لا يصح عليه الانتقال ولا السكون الذي هو عدم الملكة. ومنها جواز قيام العرض بمثله على المذهب الحق؛ فإن

کانت في وقت واحد أو أوقات ومنها متضاد وهو ما به يصير	والأكوان منها متماثل وهو ما اختص بجهة واحدة من الأكوان سواء اختص بجوهر واحد أو بجواهر إذا كانت في تلك الجهة على البديل و سواء كانت في وقت واحد أو أوقات ومنها متضاد وهو ما به يصير الجوهر في مكانين	والأكوان منها متماثل وهو ما اختص بجهة واحدة من الأكوان سواء اختص بجوهر واحد أو بجواهر إذا كانت في تلك الجهة على البديل و سواء الجوهر في مكانين	۳
للعبد غير مؤثرة في فعله و فسر أبو الحسين الكسب	والخلاف في هذا مع المجبرة فانهم يسندون الأفعال إلى الله تعالى و يجعلون للعبد كسبا و يثبتون قدرة للعبد غير مؤثرة في فعله و فسر أبو الحسين الكسب بإجراء العادة بخلق القدرة والطاعة من الله تعالى عند اختيار العبد لها	والخلاف في هذا مع المجبرة فانهم يسندون الأفعال إلى الله تعالى و يجعلون للعبد كسبا و يثبتون قدرة بإجراء العادة بخلق القدرة والطاعة من الله تعالى عند اختيار العبد لها	۴

افزون برافتادگی های کلان یادشده، در بسیاری از صفحات رساله نیز سقط های یک یا چند کلمه ای مشاهده می شود که سیاهه شماری از آنها به فرار زیر است. زیر کلمه جا افتاده خط کشیده شده است:

۱. ص ۶۱۵ س ۶: فهذه الرسالة ← و بعد فهذه الرسالة.
۲. ص ۶۱۶ س ۳: وللزم اشتراك الحقائق ← وإلّا للزم اشتراك الحقائق.
۳. همان، س ۱۰: و يقدر على إخراج الذات ← وإنما يقدر على إخراج الذات.
۴. ص ۶۱۷ س ۱۶: الأمر الذي تتساوى الوجود والعدم إليه ← الأمر الذي تتساوى نسبة الوجود والعدم إليه.

۵. ص ۶۲۵ س ۱۴: أنّ الحرارة والبرودة تضاداً ← أنّ بين الحرارة والبرودة تضاداً.

۶. ص ۶۲۹ س ۱۱: قد حده قوم بانه يقضى سكون النفس ← قد حده قوم بانه ما يقضى سكون النفس.

۷. همان، س ۱۲: اعتقاد الشيء على ما هو مع سكون النفس ← اعتقاد الشيء على ما هو به مع سكون النفس.

۸. ص ۶۳۰ س ۱: والعلم متماثل ← والعلم منه متماثل.

افتادگی ها و سقط های یادشده اگر در یک کتاب داستان یا رمان هم اتفاق می افتاد، غیر قابل اغماض بود، چه رسد به یک متن کلامی که یکایک کلمات و جملات آن حائز اهمیت و محل دقت است و بناست مرجع و مستند کلام پژوهان در تحصیل و تحقیق عقائد دینی باشد.

ب) اغلاط

از ایرادات اساسی کتاب عقیده الشیعة گونه های رنگارنگ اغلاط تصحیحی، حروف نگاشتی و ویرایشی در تصحیح رساله های مندرج در آن است. با توجه به کثرت اغلاط تصحیحی و حروف نگاشتی، دیگر فرصت به یادآوری اشکالات ویرایشی نمی رسد، بنابراین در اینجا از درج آنها خودداری می کنیم. در فهرست زیر نخست عبارت مشتمل بر ضبط غلط در تصحیح آقای انصاری قمی از رساله الأبحاث المفیده ذکر می شود و پس از آن به صورت صحیح کلمه یا عبارت بر اساس نسخه شماره ۷۴۱۳ کتابخانه مجلس اشاره می شود. این اختلافات در ضبط کلمات با نسخه مجلس، باز، نشان دهنده آن است که مُصحح یا برخلاف آنچه اظهار داشته است، اصلاً از این نسخه در تصحیح خود استفاده نکرده یا اگر هم

کتاب عقیده الشیعة مجموعه ای است از هفتاد رساله کلامی مختصر در باب اصول اعتقادی پنج گانه شیعه که چندی پیش با تدوین و تحقیق و تقدیم آقای شیخ محمدرضا انصاری قمی در دو مجلد (۹۸۷ صفحه) منتشر شد. هدف نامبرده از تدوین مجموعه حاضر، گردآوری و عرضه اعتقادنامه های شاخصی است که از قرن دوم تا دهم هجری قمری نگاشته شده و در آنها عقیده شیعه دوازده امامی درباره توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد تبیین شده است.

به آن رجوع نموده، هیچ مقابله دقیقیه بر اساس آن انجام نداده است. طبعاً در این صورت، سخن آقای انصاری قمی در خصوص استفاده از نسخه‌های اساسی تصحیحشان در باب ویراست سایر رساله‌های مندرج در کتاب عقیده الشیعة نیز قابل اطمینان و پذیرش نخواهد بود.

اکنون بنگرید به بخشی از اغلاط مشهود در تصحیح رساله الأبحاث المفیده. ضبط‌های غلط با خطی در زیر آنها نشان داده شده است:

۱. ص ۶۱۶، س ۲: ثبت انه اژئد ← زائد.
۲. همان، س ۷: إن الوجود عندهم ← الوجود.
۳. همان: أنه أخص من الوجود ← الثبوت.
۴. همان، س ۸: أوذات و عرض ← و هی.
۵. همان، س ۱۲: فإن الثبوت و الوجود عبارتان عن موجود واحد ← معنی.
۶. همان، س ۱۵: الذوات المعدومة إذا خرج منها من الوجود ← إلى.
۷. همان، س ۲۰: لا توجب لمحاها أحوالاً ← لمحالها.
۸. همان، س ۲۱: و التي تشترب بالحياد فإنها توجب لمحاها أحوالاً ← بالحياة / لمحالها.
۹. ص ۶۱۷، س ۱۸: ولو جوز كون الحادث واجباً ← الحادث.
۱۰. همان، س ۱۹: كان الممكن بالباقي مفتقراً ← الباقي.
۱۱. ص ۶۱۸، س ۱۱: الحاضر من الزمان الوجود ← موجود.
۱۲. همان، س ۳ و ۴ از آخر: المبحث الثاني: في ثمائل الجواهر. الأقران الحق ذلك ← تماثل / الأقرب.
۱۳. ص ۶۱۹ س ۱۵: صفة يتميز بها ← يتميز.
۱۴. ص ۶۲۰، س ۱: التميز قد يكون في الذهن ← في.
۱۵. همان، س ۳: ثم إنهم تفتقون ← متفتقون.
۱۶. همان، س ۵: كون الجواهر جوهراً في هو بالفاعل إم لا ← هل.
۱۷. همان، س ۱۵ - ۱۸: وهو المسمى بالتولد و هو باطل، لأن المتولد. [كذا]

قد يقع في محل القدرة كالعلم والنظرو التأليف و المحاورة و هو هاهنا محال و إلا للزم التداخل. و قد قع لا في محل القدرة ← و هو المسمى بالمتولد و هو باطل، لأن المتولد قد يقع في محل القدرة كالعلم والنظر و التأليف و المحاورة و هو هاهنا محال و إلا للزم التداخل. و قد يقع لا في محل القدرة.

۱۸. همان، سه سطر آخر: و اعلم أن هذه الأدلة أظهر فساداً من أن تفتقر إلى بيان لجواهر مدرکه لمساً و حساً و هو ضروري و يجوز خلوها من جميع الأمراض ← و اعلم أن هذه الأدلة أظهر فساداً من أن تفتقر إلى بيان الجواهر مدرکه لمساً و حساً و هو ضروري و يجوز خلوها من جميع الأعراض.

۱۹. ص ۶۲۱، س ۹: فالمزوم مثله ← فالمزوم.

۲۰. ص ۶۲۱، س ۱۱: لزوم التداخل ← لزوم.

۲۱. ص ۶۲۲، س ۱۲: أن الأعلام لا تتعلق بالفاعل ← الأعدام.

۲۲. همان، س ۲ از آخر: أما لا أول ← الأول.

۲۳. ص ۶۲۳، س ۱۴: إنهم عللوا الحصول في الحيز ← الحصول.

بیشتر رسائیل نشر یافته در این کتاب چندان گرانبار از اغلاط و کاستی‌های مختلف است که آن رساله و البتّه کلّ مجموعه را از حیث اعتماد و اعتبار و انتفاع ساقط می‌کند. اکنون بی‌آنکه بخواهم به انواع آشفتگی‌ها و نادرستی‌های اساسی این کتاب از جوانب مختلف اشاره کنم، در این مجال تنها به ارزیابی تصحیح و طبع یکی از رساله‌های آن مجموعه، یعنی رساله الأبحاث المفیده فی تحصیل العقیده تألیف علامه حلی می‌پردازم

از ایرادات اساسی کتاب
عقیده الشیعة گونه‌های
رنگارنگ اغلاط تصحیحی،
حروف نگاشتی و ویرایشی
در تصحیح رساله‌های
مندرج در آن است. با توجه
به کثرت اغلاط تصحیحی
و حروف نگاشتی، دیگر
فرصت به یادآوری اشکالات
ویرایشی نمی‌رسد، بنابراین
در اینجا از درج آنها خودداری
می‌کنیم.

۲۴. ص ۶۲۴، س ۱۱: فأبر علی ← فأبو علی.
۲۵. ص ۶۲۵، س ۲: إن فعل في المعتدل أحد في الملوحة ← أحدث.
۲۶. همان، س ۸: بل وضع لها اسم وبحسب الموافقة ← اسماء.
۲۷. همان، س ۱۲: وقد ذهب جمع ومن القدماء ← قوم.
۲۸. همان، س ۱۴: للشك في أن الحرارة والبرودة تضاداً وكل واحد منهما مشتمل على امور متماثلة ← ولاشك في أن بين الحرارة والبرودة تضاداً وكل واحد منهما يشتمل على امور متماثلة.
۲۹. همان، س ۱۸: اللين فإنه لكون كيفية لكون الجسم بها سهل الانفصال عن الغير ← كيفية.
۳۰. ص ۶۲۶، س ۵.۲: وهو كيفية مدركة بحاسة السمع متولد وبمصاكة بع الأجسام لبعض بعنف و يشترط التمانع ولا تشترط الصلاة في الأظهر فإن الماء إذا ضرب بعنف سمع منه صوت وليس ثم صلابد، والسطت إذا سمع منه طنينة إنما هو لأن بعض أجزائه تصاك بعضا وقد يحصل الصلوت من القلع ← وهو كيفية مدركة بحاسة السمع متولد بمصاكة بعض الأجسام لبعض بعنف و يشترط التمانع ولا تشترط الصلاة في الأظهر فإن الماء إذا ضرب بعنف سمع منه صوت وليس ثم صلابة، والسطت إذا سمع منه طنينة إنما هو لأن بعض أجزائه تصاك بعضا وقد يحصل الصوت من القلع.
۳۱. همان، س ۱۴: منومة تؤدي إلى معنى ← منظومة.
۳۲. همان، س ۱۵: إنون به التصور ← إن عنوانه به.
۳۳. همان، س ۱۶: ثم استدلال عليه ← الاستدلال.
۳۴. ص ۶۲۷، س ۷: يصعب تفكيها ← تفكيكها.
۳۵. ص ۶۲۸، س ۱۸: على مقدر واحد ← مقدر.
۳۶. ص ۶۲۹، س ۱: وأما لعجز ← العجز.
۳۷. همان، س ۳: غاية الركالة ← الركافة.
۳۸. ص ۶۳۰، س ۵۱: هو الذي يتعلّق بالشيء واحد على وجه واحد، على طريقة واحدة في وقت واحد، و مختلف إما باختلافه لمعلوم في ذات أو في الاعتبار، بأن يتعلّق احد العلمين بالذات اجمالاً و على آخر تفصيلاً، أو يتعلّق إحداهما بالذات ببعض اعتباراتها و لاخرها مع اعتبار آخر ← هو الذي يتعلّق بالشيء الواحد على وجه واحد، وطريقة واحدة في وقت واحد، و مختلف إمّا باختلافه لمعلوم في الذات أو في الاعتبار، بأن يتعلّق أحد العلمين بالذات اجمالاً و على الآخر تفصيلاً، أو يتعلّق إحداهما بالذات ببعض اعتباراتها و الآخرها مع اعتبار آخر.
۳۹. همان، س ۵: ولأبي هاشم نظرة في ثلاثة مواضع هنا ← مناقزة.
۴۰. همان، س ۱۴: فثبوت أحد العلمين دون الآخر دال على تميزه ← المغايرة.

موارد نادرستی و ناراستی در تصحیح رساله الأبحاث المفيدة محدود به نمونه‌های پیشگفته نیست و شمارشایان توجه دیگری از آنها قابل ذکر است. لیک همین اندازه به گمانم برای نشان دادن دقت و مهارت مصحح در تصحیح و ارائه رساله‌های کلامی شیعه در مجموعه عقیده الشیعة کافی و وافی به نظر می‌رسد. نمی‌دانم آیا ممکن است «این میزان از اغلاط و آشفتگی‌ها در تصحیح یک رساله کوتاه» قابل توجیه و چشم پوشی باشد؟ باز نمی‌دانم آیا میراث کلامی شیعه آنچنان بی‌ارزش و بی‌ارح است که شایسته چنین تصحیح عیبناک و پریشانی باشد؟